

ORDO FRATRUM MINORUM: УТВОРЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАНЦИСКАНЦІВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIII ст.

У статті проаналізовано початки історії Францисканського ордену протягом першої третини XIII ст. На основі опрацювання різнопланових джерел і літератури висвітлено роль особистого прикладу св. Франциска у формуванні якісно нового типу католицького чернецтва, заснованого на постулатах євангельської бідності та місіонерства. Значну увагу приділено становленню місіонерських організацій Братів Менших в Європі й на Близькому Сході до початку 1230-х рр.

Ключові слова: св. Франциск, Брати Менші, провінція, Папа Римський, Європа, католицьке чернецтво, Римська церква.

У кінці XII – на початку XIII ст. Середньовічна Європа переживала глибокі структурні зміни, які проявилися у всіх сферах суспільного життя континенту. На фоні значних військово-політичних, соціально-економічних і культурних перетворень новий образ отримала пануюча на той час європейська ідеологія – християнство. Церква як потужна не тільки релігійна, а й політична та економічна інституція займала одну з домінуючих позицій у середньовічному соціумі.

Латинська церква, охоплюючи західну гілку християнської Європи на рубежі XII–XIII ст., переживала процес зміцнення авторитету влади Папи Римського, поглиблення конфесійного конфлікту з Константинополем і різке поширення єретичних рухів [12, s.7]. Період понтифікату Інокентія III (1198–1216 рр.) яскраво репрезентує становище та роль Римської церкви в християнському світі на початку XIII ст. Зокрема, папі вдалося закріпити політичне домінування Апостольської столиці в Італії, зберегти зверхність духовної влади над світською, приєднати частину Грецької церкви до Риму та, завдяки хрестоносцям, придушити єретичні виступи на півдні Франції [6, с.120–127]. Відповідна політико-релігійна ситуація, що склалася насамперед в Італії, створила сприятливі умови для реформи одного з найбільш консервативних явищ церковного життя – чернецтва.

Метою статті є комплексний аналіз утворення, становлення та розвитку першої мендикантської чернечої організації в структурі Римської церкви протягом першої третини XIII ст. На основі опрацювання опублікованих джерел з історії середньовічного францисканського руху в Європі [2; 7; 8; 10] та історіографічних досліджень італійських [14; 15; 17], німецьких [11], польських [12; 16; 18], російських [4; 5] та українських [3] учених висвітлено головні етапи формування й упровадження міноритської християнської доктрини св. Франциска в тогочасному середньовічному суспільстві. Наша розвідка покликана актуалізувати дослідження церковно-релігійної проблематики Середніх Віків у вітчизняній історичній науці.

Латинське (католицьке) чернецтво в кінці XII ст. було представлене кількома найбільш впливовими Орденами: Бенедиктинців (529 р.), Камедулів (початок XI ст.), Картезіанців (1084 р.), Цистерціанців (1098 р.), Кармелітів (середина XII ст.), Премонстрантів (1120 р.) і Тринітаріїв (1198 р.). Чернечі статути цих згромаджень базувалися на принципах розвитку феодалного суспільства від VI до XII ст., включаючи засади землеволодіння, аскетизму, пустельництва та місіонерства [3, с.3–4]. Володіючи значними земельними ресурсами, переважна більшість середньовічних монастирів знаходилася поза містом. Натомість із динамічним розвитком урбанізації на початку XIII ст. постала проблема для забезпечення духовних потреб численного та насамперед строка-того міського населення.

Найбільших успіхів у розвитку середньовічної міської цивілізації досягли, у першу чергу, потужні центри Левантійської торгівлі в Південній Франції й Італії. Зміцнен-

ня політичної та економічної ролі міщан у зазначених регіонах стало причиною активізації ересі катарів (альбігойців) і вальденсів. Ідеологічною основою європейської ересі XII–XIII ст. була боротьба за бідність церкви та суспільства, а також викоренення зловживань вищого духовенства [14, s.36–39]. Ідею про повернення бідності церкви апостольських часів доволі позитивно сприйняли мешканці південно-французьких та італійських міст. Така ситуація активізувала поширення еретичних учень серед християн, але водночас створила сприятливий ґрунт для формування якісно нового типу католицького чернецтва на принципі добровільної убогості.

Перший жебрачий орден (*ordo mendicantes*) у структурі Римської церкви виник завдяки особистому прикладу покути та наслідування апостольського життя за св. Євангеліям – св. Франциском Ассізьким (1181/1182 – 1226 рр. – у хрещенні Джованні ді Петро Бернардоне). Згідно з найдавнішою біографією св. Франциска – “Перше Життя (*Vita Prima*)”, написаною між 1229–1230 рр. Томасом із Челано (1190–1260 рр.), засновник Ордену народився в сім’ї італійського купця в місті Ассізі (тепер – однойменне місто в регіоні Умбрія, провінція Перуджа, Італія). До 25-річного віку Франциск вів звичайне світське життя в середовищі міської купецької знаті. Серед своїх ровесників, за словами першого біографа, він відзначався особливою прихильністю до гріховних розваг, однак після перенесення тяжкої хвороби та пророчого видіння кардинально змінив свій стиль життя [2, с.197–203; 10, s.78–87].

Відрікшись від матеріального багатства, син заможного купця почав сповідувати жебрачу модель духовного та фізичного існування з метою особистої покути гріхів. На перших порах поведінку святого не сприйняли родичі та друзі, а батько Франциска навіть звернувся до єпископського суду, щоб йому повернули сімейні кошти, які син витратив на відбудову закинutoї церкви св. Даміана та на милостиню для жебраків. Проте ассізький єпископ Гвідо II (1204–1228 рр.), розуміючи серйозність намірів молодого подвижника, надав Франциску особисте покровительство та захист [2, с.205–209; 10, s.92–95].

Власним прикладом добровільної убогості чоловік не мав на меті поширити свій індивідуально-духовний стиль серед загальної маси християн. Водночас постійне зростання популярності його особи в тогочасному італійському, а пізніше й загальноєвропейському суспільстві закономірно привело до створення спершу згромадження покутників, а згодом повноцінного чернечого ордену. Первинна релігійна спільнота брата Франциска впродовж 1209–1223 рр. існувала в доволі незвичному як для церковної організації XIII ст. форматі братства (*fraternitas*) [14, s.47–52].

Брати Менші (*Fratrum Minorum* – саме таку назву визначив Франциск для своїх послідовників, відштовхуючись від чесноти абсолютної покірності) (далі – OFM) нагадували собою ранньохристиянські общини з практичним наслідуванням земного життя Ісуса Христа й апостолів, беручи за основу слова Святого Письма: “Коли хочеш бути досконалим, – піди, продай добра свої та й убогим роздай, – і матимеш скарб ти на небі. Потому приходи та й іди в слід за Мною (Мат. 19:21)”, “Не беріть нічого в дорогу: ані палиці, ані торби, ні хліба, ні срібла, ані майте по двоє убрань (Лук. 9:3)” і “Коли хоче хто йти вслід за Мною, – хай зречеться самого себе, і хай візьме свого хреста, та й іде в слід за Мною (Мат. 16:24)” [1, с.1209, 1213, 1277]*. Вищенаведені цитати зі св. Євангелія лягли в основу ідеї добровільної убогості, яку сповідував сам Франциск і його учні.

Постійне збільшення кількості членів братства спонукало засновника нової спільноти до витлумачення та затвердження церковною владою певного Правилу для життя та діяльності Братів Менших. Приблизно між 1209–1210 рр. Франциск разом з товаришами вирушив до Риму для зустрічі з понтифіком. Папа Інокентій III прийняв Братів доволі

---

* “Si vis perfectus esse vade vende quae habes et da pauperibus et habebis thesaurum in caelo et veni sequere me (Mt. XIX, 21)”, “Nihil tuleritis in via neque virgam neque peram neque panem neque pecuniam neque duas tunicas habeatis (Lc. IX, 3)”, “Quis vult post me venire abneget semet ipsum et tollat crucem suam et sequatur me (Mt. XVI, 24)” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.magister.msk.ru/library/bible/latin/vulgata.htm.

обережно. Вислухавши їхнє прохання, римський первосвященик усно затвердив їх Правило та благословив для проповідування, наділивши тонзурою* всіх світських членів братства, а сам Франциск отримав сан диякона [5, с.39–41; 13, с.75–77].

Текст усно затвердженого Інокентієм III Статуту Братів Менших не зберігся в оригіналі, однак більшість дослідників проблеми середньовічного францисканського руху схильні вважати, що вступна частина пізніших Правил 1221 р. (*Regula non bullata*) і 1223 р. (*Regula bullata*) походить від первинного документа, складеного самим Франциском перед 1209 р. [14, s.47; 17, s.254–255]. Основний принцип найдавнішого Статуту, який зберігся в наступних установчих документах Ордену, базувався на трьох загальноприйнятих для середньовічних монахів критеріях: послуху, чистоти та бідності. Проте головна ознака, яка відрізняла міноритів від інших чернечих згромаджень, полягала в буквальному розумінні та сприйнятті обітничі бідності. Абсолютна євангельська убогість, задекларована в Правилах Франциска, забороняла будь-яку власність Братів як колективного, так й особистого характеру (в більшості католицьких орденів VI–XII ст. була дозволена спільна власність). У свою чергу, відсутність майнового навантаження давала змогу Братам Меншим активно займатися проповідницькою діяльністю серед найрізноманітніших верств середньовічного суспільства та доволі швидко поширити свою організацію в Європі [5, с.61, 70–71].

Після отриманого благословення від Папи Римського Брати Менші в контексті становлення внутрішніх орденських структур протягом 1209–1219 рр. розгорнули потужну апостольську місію в Італії, поширюючи ідеї добровільної убогості та покути гріхів. Проведений у 1215 р. IV Латеранський собор у 13 пункті заборонив утворення будь-яких нових чернечих конгрегацій [9, s.250–251]. Таке рішення Вселенського собору стосовно міноритів можна розцінювати двояко: з одного боку, була оголошена заборона на утворення нових згромаджень, а з іншого боку, це застереження могло фактично виступати підтвердженням офіційного визнання Братів Менших у структурі Римської церкви, наданого їм папою Інокентієм III між 1209–1210 рр. Також під час IV Латеранського собору в третій постанові “Про єретиків” (“*De haereticis*”) було визначено модель запобігання та усунення ересі шляхом контролю проблемних дієцезій єпископатом і посиленням душпастирської діяльності проповідниками, уповноваженими Апостольською столицею або місцевими ієрархами [9, s.230–235]. У цьому плані проповіді Франциска та його учнів на локальному рівні разом з новоутвореним у 1214–1216 рр. Орденем Проповідників (*Ordo Praedicatorum*) (далі – OP) відіграли значну роль у боротьбі Римської церкви з ересю [4, с.79–87].

Поряд з ідеалами апостольської бідності й покути гріхів брат Франциск велике значення відводив місіонерській праці поширення Св. Євангелія серед невірних та єретиків. Ще перед офіційним візитом міноритів до Папи Римського між 1207–1209 рр. він наказав Братам Меншим розійтися по всіх сторонах світу для оголошення людям миру та покути. Проте місія, очевидно, зазнала невдачі, оскільки за доволі короткий термін часу перші мінорити відправилися до Риму для зустрічі з понтифіком [2, с.222–224; 10, s.112–114].

Наступний спалах місіонерської активності, згідно з агіографічним твором Томаса із Челано, відбувся приблизно в 1212 р. (на шостому році після навернення Франциска). Бажаючи досягнути найвищого рівня місіонерської досконалості, тобто померти в ім’я Ісуса Христа мученицькою смертю, Франциск вирушив у Сирію для проповіді Св. Письма серед сарацинів*. Однак потрапити на Близький Схід йому не вдалося, адже внаслідок шторму корабель, на якому мандрував паломник, прибило до берегів Далма-

* Тонзура (*Tonsura* з лат. – постриг) – у латинському обряді тонзура символізувала належність особи до духовенства.

* Сарацини (грец. *Σαρακηνός* – “східні люди”) – назва мусульман європейцями, яка поширилася в період Хрестових походів.

ції (*in partibus Sclavoniae*). Після повернення до Італії сам Франциск наполегливо продовжив місіонерську діяльність і спробував дістатися до Марокко, але через недугу змушений був знову перервати свою подорож [2, с.245–246; 10, с.142–145].

Перші спроби Братів Менших проповідувати за межами Італії не увінчалися успіхом. Такий результат був спричинений насамперед незнанням інших мов (піонери згромадження були італійцями) і відсутністю церковно-протекторської підтримки з боку Римської курії в інших землях Європи та Близького Сходу [14, с.60–61]. Негативний досвід початкових місій і постійне збільшення членів францисканської спільноти поставили перед міноритами проблему в організації чітких орденських структур. На першій генеральній капітулі Братів Менших, яка відбулася 14 травня 1217 р. у каплиці Порціункулі св. Марії Ангельської (поблизу м. Ассізі), було утворено одинадцять провінцій на чолі з провінціальними міністрами. Система провінціальної адміністрації була організована з метою структуризації місіонерської діяльності Братів Менших, у першу чергу поза межами Апеннін [16, с.21–22]. З 11-ти утворених францисканських провінцій тільки 5 – Франції, Іспанії, Святої Землі, Німеччини та Провансу розташовувалися не в Італії [11, р.117]. Практично протягом перших двох років міноритські адміністраційні структури за Альпами мали номінальний характер, адже реальна потужна місіонерська експансія францисканців на інші європейські терени розпочалася в 1219 р.

Згідно з повідомленнями “Хроніки брата Йордана з Джанно (*Chronica fratris Iordani a Iano Ord. Fratrum Minorum*)”, автор якої був безпосереднім учасником європейських місій міноритів, у 1219 р. Франциск на черговій капітулі Ордену відправив Братів до земель Франції, Німеччини, Угорщини, Іспанії та по всіх провінціях Італії [8, р.2]. 11 червня 1219 р. Папа Римський Гонорій III (*Honorius PP. III, 1216–1227 pp.*) видав спеціальну буллу, у якій сповіщав архієпископів, єпископів, абатів та інших священнослужителів, щоб зустрічали брата Франциска (*Frater Franciscus*) і його послідовників (*religione Minorum Fratrum*) як добрих католиків [7, р.2]. Однак у своїй “Хроніці” Йордан із Джанно (1195 – † після 1262 pp.) описує, що навіть за наявності папської булли до Братів Менших ставилися доволі прискіпливо. Наприклад, у французьких землях францисканців спершу підозрювали в альбігойській ересі, у Німеччині виникли проблеми з мовою спілкування, через що місіонерів також сприйняли за еретиків, в Угорському королівстві, незважаючи на підтримку одного з місцевих єпископів, міноритів ототожнили з волоцюгами та чарівниками, а в Іспанії (насправді, у Марокко) п’ятеро Братів загинули мученицькою смертю [8, р.3].

Невдача чергової спроби поширення Францискових ідеалів за межами Апеннінського півострова спровокувала завершальну фазу довготривалого періоду перетворення релігійного братства покутників (*fraternitatis*) у чернечий Орден (*Ordo*). Квінтесенцією цього процесу стало написання Франциском офіційного Правил для Ордену Братів Менших і його затвердження, щоправда, з другої спроби, папською буллою Гонорія III в 1223 р. [7, р.15–19; 15, с.295–296].

Після остаточного входження Братів Менших до числа католицьких чернечих згромаджень сам Франциск певною мірою відійшов від керівництва Ордену, зосередившись на місіонерській та аскетичній формі духовного життя. Протягом цього періоду керівництво над міноритами здійснювали брати-вікарії – Петро Катані (1220–1221 pp.) та Ілля з Кортони (1221–1227 pp.). Смерть духовного наставника міноритів Франциска з Ассізі 3 жовтня 1226 р. практично ознаменувала завершення епохи існування первинного релігійного братства убогих покутників, яке на початку XIII ст. відіграло колосальну роль у формуванні якісно нового типу латинського чернецтва.

У 1227 р. генералом Ордену Братів Менших був обраний брат Іоанн Паренті (1227–1232 pp.). Під час його керівництва 16 липня 1228 р. відбулася канонізація св. Франциска Ассізького, а також було видано перше офіційне трактування міноритського Правил 1223 р. (*Regula bullata*) папою Григорієм IX (1227–1241 pp.). У буллі “Як

відокремлюватися від світу” (“*Quo elongati a saeculo*”) з 28 вересня 1230 р. понтифік прокоментував найважливіші розділи Статуту, написаного св. Франциском. Зокрема, Григорій IX надав тлумачення щодо ставлення Братів до грошей, рухомого та нерухомого майна. Згідно з поясненнями папи, будь-яке майно, що використовувалося францисканцями, належало самим же фундаторам власності або Римській церкві, а здійснення грошового обігу відбувалося Братами в крайній необхідності за посередництва світського делегата (*nuntii*) [7, р.68–70; 18, s.145]. Упродовж наступного десятиліття 1231–1241 рр. римський первосвященик у спеціальних буллах задекларував протекцію Апостольської столиці для Братів Менших [7, р.74–77, 188–189, 246, 293–294]. Загалом період понтифікату Григорія IX (колишній кардинал Уголіно ді Конті особистий товариш і протектор св. Франциска) виявився найбільш сприятливим для поширення та становлення францисканців в Європі.

Отже, динамічна урбанізація й зміцнення середньовічних міських осередків в європейських центрах Левантійської торгівлі привели до виникнення нового типу латинського чернецтва – жебракуючих орденів, акцентованих на духовні потреби різномісного міського населення. Первинна поява мендикантів у структурі Римської церкви пов’язана з діяльністю на початку XIII ст. св. Франциска Ассізького. Протягом 1207–1223 рр. на основі індивідуальної духовної моделі наслідування св. Євангелія та покути гріхів св. Франциска було утворено Орден Братів Менших. З 1217 р. мінорити розгорнули активну місіонерську діяльність на Європейському континенті та Близькому Сході. До кінця 20-х рр. XIII ст. Брати Менші зуміли організувати власні провінції в Західній і Південній Європі, створивши хороші передумови для поширення Ордену на центрально-східні та північні терени континенту.

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого и Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. – М. : Вид. Москов. Патріархату, 1988. – 1523 с.
2. Истоки Францисканства. Святой Франциск Ассизский: писания и биография. Святая Клара Ассизская: писания и биография / изд. Э. Кароли ; пер. О. Седякова, А. Топорова, Л. Сумм ; общ. ред. А. Вичини, Я. Ан. – М. : Духовн. б-ка, 1996. – 1060 с.
3. Боднарюк Б. Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI–XIII сторіччях / Б. Боднарюк. – К. : Поліграф. д-ця Ін-ту іст., 1995. – 30 с.
4. Дунаев А. Основные этапы идеологической борьбы с ересью в XII–XIII вв. / А. Дунаев // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – М., 2008. – № 1. – С. 76–91.
5. Котляревській С. Францисканській орденъ и Римская курія въ XIII и XIV вѣкахъ / С. Котляревській. – М., 1901. – 389 с.
6. Лозинский С. История папства / С. Лозинский. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 382 с.
7. Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco / Fr. Joannis Baptistea Constantii, Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleae. – Romae : Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1759. – Т. 1. – 798 p.
8. Cronica fratris Iordani a Iano Ord. Fratrum Minorum // *Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum* / Edit a Patribus Collegii S. Bonaventura. – Quaracchi : Ex Typographia Collegii S. Bonaventura, 1885. – Т. 1. – P. 1–19.
9. Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łacinski, polski / układ i opracowanie Ks. A. Baron, Ks. H. Pietras SJ. – Kraków : WAM, Księża Jezuici, 2007. – Т. 2. – 680 s.
10. Zródła franciszkańskie (XIII–XIV). Biografie św. Franciszka Tomasza z Celano. Vita Prima. Vita Secunda. Tractatus de miraculis. Legenda ad usum chori. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 671 s.
11. Holzapfel H. History of the Franciscan Order / H. Holzapfel ; [translated into English by A. Tibesar OFM and Gervase Brinkmann OFM]. – Digitized, 2010. – 462 p.
12. Jasiński A. Tło historyczne powstania ruchu franciszkańskiego / A. Jasiński // 750-lecie przybycia Braci Mniejszych do Bytomia / pod red. Antoniego Barciaka i Witosława J. Sztuka OFM. – Katowice Panewniki, 2010. – S. 7–19.
13. Manteuffel T. Narodziny herezji / T. Manteuffel. – Warszawa : PWN, 2008. – 146 s.
14. Manselli R. Pierwsze stulecie historii Franciszkanów / R. Manselli ; [przygotowanie do druku A. Marini, tłumaczenie K. Kubis]. – Kraków : Bratni Zew, 2006. – 226 s.
15. Manselli R. Święty Franciszek z Asyżu. Editor maior / R. Manselli ; [tłumaczenie M. Bilińska, A. Paleta]. – Kraków : Bratni Zew, 2006. – 464 s.

16. Mruk W. Franciszkanie i Ziemia Święta w XIII wieku (do roku 1291) / W. Mruk. – Kraków : Historia Iagellonica, 2010. – 259 s.
17. Pellegrini L. Reguły Zakonu Braci Mniejszych / L. Pellegrini // Pisma Sw. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie. – Kraków : Bratni Zew, 2009. – S. 254–255.
18. Prejs R. Za Franciszkiem. Dzieje Pierwszego Zakonu Franciszkańskiego 1209–1517 / R. Prejs. – Kraków : Serafin, 2011. – 396 s.

В статье проанализирована начальная история Францисканского ордена в течении первой трети XIII в. На основе обработки разноплановых источников и литературы освещено роль личного примера св. Франциска в формировании качественно нового типа католического монашества, основанного на постулатах евангельской бедности и миссионерства. Значительное внимание уделено становлению миссионерских организаций Братьев Меньших в Европе и на Ближнем Востоке до начала 1230-х гг.

Ключевые слова: св. Франциск, Братья Меньшие, провинция, Папа Римский, Европа, католическое монашество, Римская церковь.

In the article it is analyzed the beginnings of the history of Franciscan Order during the first third part of the 13th century. On the basis of working up of diversified sources and literature it is highlighted the personal role of St. Francis in the formation of qualitative new type of Catholic monasticism founded on the postulates of gospel poverty and missions. Great attention is paid to the formation of missionary organizations of Brother Less in Europe and in the Middle East (можно ще сказати дослівно The Near East) to the beginning of 1230s.

Keywords: St. Francis, Brother Less, province, Pope, Europe, Catholic monasticism, Roman church.